

Із матеріалів міжрегіональної науково-практичної конференції
«Ідеї національної єдності та ідентичності
у творчій спадщині Т.Г. Шевченка» (12 березня 2015 р.)

УДК378(477.51):821.161.2.09

Забарний О. В.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО. ПОЕЗІЯ РОЗПАЧУ:
БІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Анонсована у заголовку тема має дещо умовний характер. У творчості Шевченка до «поезії розпачу» можна віднести вірші, які були написані у різні періоди життя Кобзаря. Це і ранній період творчості, коли у його поезії чітко прослідковувалися мотиви розпачу за втраченою назавжди козацькою вольницею, звитягою і незборимим духом; і у періоді «трьох літ» ми знаходимо поезії, де дуже виразно звучать мотиви розпачу за пограбованою і сплюндрованою Україною та її народом; і в період заслання у віршах доволі часто зустрічається мотив розпачу щодо особистої долі поета. Отож, для літературознавців відкривається доволі широкий спектр тем для дослідження.

У статті мова піде безпосередньо про останній період творчості, останні роки життя Кобзаря. Поезія розпачу цього періоду нерозривно пов'язана із його особистою долею, мрією про повернення на Україну, прагненням створити сім'ю, побудувати будинок і зажити, зрештою, спокійним життям у родинному колі. А ще обдарувати любов'ю ту єдину, «вірну дружиноньку», яка допоможе втілити цю сокровенну поетову мрію в життя. Такою обраницею його серця, його нареченою і останнім коханням стала молода служниця, наша землячка Лукерія Полусмак.

Образ нареченої Тараса Шевченка Лукерії Полусмак і до сьогодні викликає суперечливі думки. Нікому було допомогти простій сільській дівчині збагнути велич людини, котра хотіла зробити її щасливою. Немов би сама доля відвернулася від їхнього кохання. Лукерія, що вже дала згоду на одруження з Тарасом Григоровичем, потрапивши в тенета інтриг, відмовляється від Кобзаря й цим завдає йому смертельної рани, не відаючи і не розуміючи, що чинить. Саме тоді із зболеного серця Кобзаря і народжуються вірші, сповнені розпачу і душевного болю. Мова йде про поезії «Ликері», «Барвінок цвів і зеленів», «Л» («Поставлю хату і кімнату...»)

Хто ж вона, «муза Шевченкового розпачу»? З архівних даних достеменно відомо, що народилася Лукерія Полусмак вночі з 11 на 12 (25) травня 1840 року в замиському будинку поміщика Я.Макарова в селі Липів Ріг Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Батьки Лукерії були кріпаками і служили у будинку Макарових: мати – покоївкою, а батько – помічником кухаря. 17 травня того року. дівчину охрестили, давши їй ім'я Гликерія (з грецької «солодка»), день якої припадав на 13 травня.

Краєзнавець Володимир Сиротенко оприлюднив власну версію походження Лукерки Полусмак [1]. За його твердженням Лукерка народилася від позашлюбних стосунків покоївки і сина поміщика Миколи Макарова, який

на той час був ліцеїстом Ніжинського юридичного ліцею. Начебто сам батько, пан Макаров, доручив покоївці зробити сина чоловіком, щоб той «не втратив цноту у брудному ніжинському борделі». Покоївка справилася із поставленим завданням, проте завагітніла. Поміщик щедро нагородив її: коли настав час народжувати, послав власний екіпаж до Ніжина за лікарем, дав добрий посаг і видав заміж за помічника повара Івана Полусмака, який відповідав на панській кухні за спиртні напої. Дізнавшись про придане вродливої нареченої, Іван згодився на шлюб.

Можна було б і погодитися з твердженням В.Сиротенка, якби не один біографічний факт, що спростовує це припущення. Достеменно відомо, що Микола Макаров народився у 1828 році, а значить на момент народження Лукерії йому виповнилося лише 12 років, а тому її батьком він не міг бути навіть фізіологічно.

Якщо ж іти за логікою красзнавця, то батьком Лукерії міг бути сам поміщик Яків Макаров, якому на той час виповнилося ледь за сорок п'ять. Підтвердженням цього припущення може слугувати і той факт, що у 1848 році, коли від холери померли Лукерині батьки, поміщик призначив восьмирічну Лукерку служницею для своєї молодшої доньки Варвари, хоча цим порушив закон, бо діти кріпаків починали працювати на пана з 14 років. Варвара була лише на п'ять років старша за Лукерію, а тому потоваришувала з нею. Разом з панною Лукерія навчилася читати і опанувала арифметику. Жила Лукерія зі слугами, виховувалась із панною. Слуги полюбили рухливу і дотепну сиротину. Жінки навчили її вишивати і Лукерка досягла великої вправності у цьому. Вона навіть опанувала технікою вишивання білим по білому.

Помираючи, пан Макаров начебто наказав переоформити папери і дати вольну Лукерці, написав, що її батьки – вільні козаки. Це зайвий раз підтверджує його небайдужість до долі цієї дівчини. Але дружина і діти Макарова не поспішали виконати його волю. Коли Варвара вийшла заміж за Карташевського і переїхала до Петербургу, стара пані відправила Лукерію до неї в прислуги.

На той час Микола Макаров став доволі відомим у Петербурзі журналістом і літературним критиком, він підтримував дружні стосунки з багатьма членами української громади північної столиці, співпрацював з журналами «Современник» та «Основа». Тарас Шевченко познайомився із Макаровим у Петербурзі, згадував про нього у щоденнику (запис від 12 травня 1858 р.), листувався з ним, дарував свої малюнки, разом із листом, датованим дугою половиною квітня 1860 року, надіслав «Кобзар» для передачі О.І.Герцену.

Будинок Карташевських в Петербурзі в кінці 50-х років став художнім салоном, в якому збиралися літератори та художники. У цьому домі бували І.Тургенєв, брати Жемчужникови, П.Аненков, Я.Полонський, М.Костомаров, В.Білозерській, О.Білозерська-Кулішта ін. Сюди на вечірку Макаров запросив і Тараса Шевченка. Саме там восени 1859 року і відбулася перша зустріч Тараса з Лукеркою. Якою ж постала перед Кобзарем Лукерія? Звернемося до спогадів Івана Тургенєва: «У пані Кар...ської була в служках дівчина, малоросіянка на ім'я Ликера; створіння молоде, свіже, привабливе, з чудовими білявими косами

і тією чи то гордовитою, чи то спокійною поставою, яка властива її племені. Шевченко закохався в цю Ликеру і вирішив одружитися»[2,429].

У своїх спогадах В.Білозерський згадує, що Карташевські одягали свою служницю в національне вбрання з намистом на шії і стрічками в косах. Вона розмовляла українською і чудово співала.

Лукерія одразу сподобалася Тарасу. Це було так хвилююче зустріти в чужому Петербурзі рідну українську душу, що, можливо, нагадала йому про перше кохання – Ядю Гусаковську. І за статурою, і за незалежною поведінкою, і за захопленням до вишивання...

Буваючи в будинку Карташевських, Тарас не оминав Лукерку увагою, кілька раз давав срібного карбованця за те, що вона догідливо прислужувала йому за столом, подавала одягу, принесла записку до його кімнати в Академії мистецтв про те, що до Карташевських з Борзни завітала О.Білозерська-Куліш та привезла вітання для нього.

Микола Макаров в листі до Марко Вовчок від 1.01.1860 року пише: «Шевченка я что-то давно не вижу; с ним что-то странное происходит. Он как будто бы влюблен. Право. Притом он стал ужасно раздражителен...» [3,165]. Шевченко вже жив мріями про Україну, про власний будиночок над Дніпром (навіть план вже намалював), про садочок, про родину... Бо так цього прагло його зболене серце. Не полишали його думки і про одруження.

У травні 1860 року М.Макаров разом з Карташевськими від'їжджають до Німеччини на лікування. Лукерію ж передають під опіку Надії Забілі-Білозерській, яку вважали зразком добропорядності. Надія Забіла разом із сестрою, Олександрою Білозерською-Куліш, на початку червня 1860 року виїждять на дачу в с. Стрельню, яка знаходиться за 15 кілометрів від Петербурга. Із собою беруть і Лукерію. За кілька тижнів Білозерські запрошують до себе на гостини Тараса Шевченка. Там він знову зустрічається із Лукерією.

У Макарова та Карташевських Лукерка була як член родини, Забіла ж тримала її за служницю. Така соціальна зміна вплинула як на Лукерку, так і на Тараса. Лукерія почала мріяти про волю та забезпечене подальше життя, Тарас же замість веселої, жвавої дівки, «під якою земля горить», зустрів неохайну, обірвану кріпачку. І заболіло його серце, такою близькою і рідною здалася йому Лукерка, подумалося, що вона як сама Україна, бездола і принижена. Він пожалів її... та й не помітив, як жалість переросла в кохання.

Тарас став часто приїздити до Стрельні. Привозив цукерки для Лукерії, подарунки. Згодом Шевченко освідчився Лукерці. Вона, вагаючись, прийняла його пропозицію.

Шевченко у листі до Макарова від 30 липня 1860 року пише: *«Бог, в лиці Надежди і Олександри Михайловен, помагає мені одружитися з вашою дочкою і сестрою Ликерією, помагайте ж і ви вкупі з Варварою Яковлевной. Бо Ликерія, при купних наших друзях, 28 іюля сказала мені, що без братнього і батьківського вашого святого слова, вона не дасть мені такого ж свого слова. (Розумна і щира душа!) Вертайтесь же швидше до нас та благословіть і одружить Ликерію з Тарасом, з вашим іскреннішим другом, а поки що буде, напишіть їй і мені вашу думу і пораду.»*

Р.С. Як побачите Мар'ю Александровну (Вовчок), то поцілуйте її гарненько за мене. Іскренній ваш Шевченко» [4,129].

Щоправда, Шевченко у цьому листі дещо лукавив. Сестри Білозерські негативно сприйняли звістку про одруження поета з Лукерією, намагалися відмовити його, розірвати їх стосунки. Надія Забіла негативно охарактеризувала Лукерію, говорила про непристойне її поводження з іншими чоловіками. Про цю розмову можна прочитати у спогадах її доньки, Наталки Полтавки [5], а також у листах сестер до М.Макарова [4,131-133]. Проте Шевченко був непохитним у своєму бажанні: *«Хоч би й батько мій рідний устав із домовини та й сказав мені це, то й його б я не послухав!» [5,175].* Тарас був одержимий бажанням ошчасливити цю дівчину.

22 серпня він пише листа у Корсунь до брата Варфоломія: *«Я оце заходився жениться, то мені, бач, і тут треба гроші. Будуще подружжя моє зветься Ликерія – кріпачка, сирота і наймичка... Поберемося ми після Покрови. ...Отаке- то скоїлося: несподівано я до тебе приїду в гості з жінкою – сиротою і наймичкою...» [4,129].* Весілля було відкладене до Покрови, тому що на цей час очікували приїзд з-за кордону пана Лукерії – Макарова. Щодо Макарова, то він дав позитивні відповіді і на лист Шевченка, і на лист Лукерії, який вона надиктувала для запису Олександрі Білозерській-Куліш. У листі до Шевченка Макаров писав: *«...Та передусім я бажав би, щоб ви були щасливі й заспокоєні. Ось чому я думаю, що коли йдеться про ціле життя, то слід поміркувати гарненько, порадитись усім разом»[4,130].* А Лукерії він відписав: *«Заміжжя – діло велике й на все життя, слід гарненько подумати перед тим, як зважитися» [4,130].* Друзі ж Шевченка не полишали намірів шлюбу цього не допустити. Надія Забіла у розмові з Шевченком рекомендувала йому звернути увагу на Надію Ракович, дворянку, яка була закохана у поета... Та Тарас лише посміявся.

Передумовою до написання вірша «Ликері. На пам'ять 5 августа 1860г.» стала подія, яку описала в своїх спогадах Н.М. Симонова-Кибальчич (Наталка Полтавка) зі слів своєї матері Н.М. Забіли. Тарас Шевченко передав у Стрельню Н.Забілі записку з проханням відпустити з ним до Петербургу Лукерію для придбання весільного посагу. Забіла Лукерію не відпустила, боячись відповідальності, взятої на себе перед господарями молодої дівчини. 5 серпня Тарас особисто приїхав до Стрельні і повторив прохання. Проте знову отримав відмову. Він розгнівався і запитав: *«А якби ми повінчані були, то пустили б? – Так, відпустила – відповіла мати, – яке б я тоді мала право утримувати її...» [5,178].* Розлючений Шевченко підсів до столу і експромтом написав нині добре відомий вірш:

*Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа.
Раби, невольники недужі!*

Аналізуючи цю поезію, ми не лише проймаємося розпачем і образою, які охопили Кобзареву душу, але й звертаємо увагу на доволі широкий світогляд поета, його знання релігійних канонів. У поезії він згадує Саваофа, одного з біблійних найменувань Бога. Шевченко називає його *«візантійським»* (оскільки християнство прийшло на Русь із Візантії). Зробивши начерк вірша у

Стрельні, Шевченко покидає дачу Забіли і повертається до Петербургу. Над остаточним варіантом вірша він працює 6 серпня, ось чому у журнальних публікаціях трапляється невідповідність дат.

Осінь в 1860 році була ранньою. Вже у кінці серпня Білозерські повернулися до Петербургу. Наталка Полтавка згадувала: *«Мы переехали в город. У Лукери здесь была отдельная комната и Шевченко стал уже посещать не нас, а только свою невесту»* [5,180].

Частково за бажанням Н.М. Забіли, яка не бажала терпіти у своїй господі неподобства нареченої, частково з волі Тараса, який активно сприяв цьому, Лукерію оселили в будинку пані Іванової, сестри графині Толстої, про що сповістив Шевченко у листі Макарову 5 вересня 1860 року.

Окремо хочеться зупинитися на ролі графині А.Толстої у цій любовній історії. Полтавська дослідниця біографії Шевченка Рената Смирнова висунула досить сміливу гіпотезу щодо стосунків Тараса Шевченка і графині Анастасії Толстої. Бібліографи Кобзаря пишуть, що Тарас Григорович заочно познайомився з дружиною віце-президента Петербургської академії мистецтв Федора Толстого Анастасією у 1856 році, коли вперше звернувся до її чоловіка за допомогою. Поет тоді знаходився у засланні і прохав графа поклопотати про звільнення. Про це свідчать листи, які збереглися. Рената Смирнова висунула сміливу версію про те, що Тарас Шевченко був знайомий із молодою графинею з квітня 1838 року, неодноразово відвідував у той час літературні вечори у Толстих і разом із Аполлоном Мокрицьким малював її портрет. Письменниця у інтерв'ю тижневику «Факти» відкрито заявляє, що молода графиня мала інтимні стосунки із Кобзарем [6].

Проте, повернемося у вересень 1860 року. І Михайло Чалий і Наталка Полтавка згадують, що саме завдяки запрошенню графині Толстої Шевченко перевіз Лукерку від Надії Забіли і поселив у будинку К.Іванової, сестри графині. Анастасія Толстая запросила Тараса Григоровича з нареченою на гостини. Вона мала бесіду із Лукерією, після якої і порадила Шевченку найняти для майбутньої дружини репетитора, щоб поліпшити її знання з історії та літератури. Засліплений любов'ю Шевченко пристав на цю пропозицію. Так у вересні 1860 року біля двадцятирічної нареченої Шевченка з'явився двадцятитрьохрічний студент-репетитор. Що відбулося далі, знаючи Лукеркину вдачу, можна спрогнозувати. Отож, графині Толстой вдалося те, чого не змогли зробити друзі Шевченка, намагаючись посварити його із Лукеркою. «Звичайна жіноча інтрига», подумаєте ви, – можливо, але як майстерно закручена. Мабуть, А.Толсту спонукала до цього відповідь самої Лукерії на запитання графині. Ось як про це згадує у спогадах записаних К.Широцьким сама Лукерка Полусмак: *«Толстая питала мене: «Чи любите Шевченка?» Я казала, що не знаю»* [7,487]. Подібну ж відповідь на аналогічне запитання вона дала і Олександрі Білозерській-Куліш, ще й додала, що *«Шевченко старий і скупий»*.

Отож, розрив між Шевченком і його нареченою був неминучим: надто відмінними вони були за своїми життєвими інтересами, звичками, вдачею, культурним рівнем. Тому цілком погоджуємось з висновками О.Дорошкевича, які він зробив у розвідці «Трагедія самотнього чуття (Шевченко й Лукера)», проаналізувавши усі відомі йому епістолярії й мемуарні матеріали: *«Цілком*

ясно, що кохання до великого українського поета в Ликери не було та, може й бути не могло з огляду на відмінність віку та культурних інтересів» [8,288].

Дослідник Ю.Івакін стверджує, що існує принаймні три версії безпосередньої причини розриву Шевченка з Ликерою. Одну з них з явно ворожих Шевченку позицій виклала М.Карташевська в листі до В. Аксакової. Тенденційність цієї версії, яка нагадує злостиві «бабські» плітки, надто очевидна, щоб її спростовувати. Плітками, що їх поширювали Карташевські, мабуть, пояснюється й твердження близького до цієї родини І.Тургенєва, який у спогадах про Шевченка писав: *«Но Лукерія сама раздумала и отказала своему жениху. Её, вероятно, запугали уже немолоде лета Шевченка, его нетрезвость и крутой нрав»* [2,429].

Іншу версію знаходимо у спогадах Наталки Полтавки (Н.Кибальчич), записаних за розповідями її матері Надії Забіли. За цими розповідями причиною розриву була сварка, викликана неохайністю Ликери. Те, що Шевченка дратувала неохайність цієї жінки, зафіксовано й іншими мемуаристами. Ми цілком поділяємо думку Ю.Івакіна, що подібні сварки передували остаточному розриву, викликаному якоюсь поважнішою причиною. Це підтверджує, зокрема, той розпач і гнів, яким пройняті листи Шевченка до Н.Забіли (від 6 вересня 1860 р.) і М.Макарова (від 31 жовтня, 5 і 9 листопада 1860 р.), написані після розриву. Цитати з листів дають наочне уявлення про душевний розпач Шевченка, його обурення, про огиду до колишньої нареченої, викликані якимсь її негідним вчинком [8,289].

Вірогіднішою видається версія висловлена Олександром Дорошкевичем і підтримана іншими зарубіжними та вітчизняними дослідниками життєвого шляху Т.Шевченка. Зокрема Дорошевич писав: *«Це фліртування, залицання Ликери до когось іншого, і саме тоді, як поет не дозволяв собі зневажливої, грішної про неї думки»*. Більш конкретно розповів про причини розриву стосунків поета М.Макаров (син М.Я. Макарова) у статті «Последняя любовь Тараса Григоровича Шевченка (из семейного архива)»: *«I ось одного разу, прийшовши до неї несподівано... він застав її з запрошеним для неї педагогом... далеко не за працею»* [8, 230].

Ще розкутішим у своїх судженнях був Володимир Сиротинко, який у своїй статті «Ликера Полусмак – наречена Шевченка» опублікованої у газеті «День» (№96, п'ятниця, 16 червня 2006 р.) написав: *«Та от 9 вересня Т.Шевченко з друзями пішов відзначати публікацію поеми «Катерина», надрукованої в перекладі в журналі «Русское слово». Хоч він і не сказав Гликері, що не повернеться, але вона вирішила, що вечірка буде до ранку й залишила у себе коханця. Але у той самий день Тарасу Григоровичу стало все відомо... Він же взяв Ликеру не дівчиною. Та й чого було чекати від панської покоївки»*. Далі, за твердженням журналіста, Тарас вчинив у кімнаті погром і пішов до своєї кімнати в Академії мистецтв. А Ликера побігла до Надії Забіли, впала на коліна, цілуючи їй руки, і просила прихистку, говорячи, що пішла від Тараса, бо він злий і ревнивий...

Від нервового стресу Шевченко захворів, хвороба серця дала про себе знати. Пережиті емоції перелилися у поетичні рядки:

*Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;*

*Та недосвіт передсвітом
В садочок укрався.*

*Потоптав веселі квіти
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода! [9,352].*

Автограф цього вірша невідомий. Над текстом у «Більшій книжці» спершу було записано присвяту: «Ликері на пам'ять 14 сентября», потім Шевченко густо закреслив ім'я Ликери й надписав зверху: «Н.Я. Макарову». Яку саме подію відбиває дата «14 сентября», точно невідомо, однак вона безсумнівно пов'язана з розривом взаємин між Шевченком і Лукерією. У листі від 13 вересня 1860 р. М.Карташевська сповіщала В.Аксакову: «*Знаете, какой сюрприз нас ожидал здесь? Свадьба Шевченки расстроилась*» [9,747]. Присвята вірша М.Я.Макарову замість первісної присвяти Лукерії свідчить, що після розриву з нареченою Шевченко зберіг до нього приязні почуття, а може, й визнав слушність його негативного ставлення до їх поспішного шлюбу.

Любов до Лукерії повільно вмирала у серці Кобзаря. 6 жовтня 1860 року до його кімнати в Академії мистецтв зайшов громадівець Федір Черненко, щоб провідати побратима. На мольберті стояв портрет Лукерії, а Тарас його уважно розглядав. Він ладен був пробачити Ликеру. За тиждень раніше, 27 вересня 1860 року, він пише вірш з присвятою «Л» :

*Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу,
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті.*

Як бачимо, поет не відмовляється від своєї мрії про «сімейну ідилію над Дніпром». Його серце прагне цього ... У душу поета вкрадається біль і жаль втрачених ілюзій. Заповітна мрія стає нездійсненною, як сон. І хоча в поезій звучить пересторога: «*Підкрадешся, наробиш лиха... Запалиш рай мій самотний*» – загальний настрій вірша спокійний і ліричний, що свідчить про намагання поета залагодити конфлікт. Тарас впускає кохану у свій сон...

У середині жовтня Шевченко пише Лукерії записку із пропозицією зустрітися і відсилає із нею слугу Федора. Проте Лукерка відмовляється від зустрічі, висміює Шевченка, говорить, що ладна була вийти заміж лише із-за грошей. Це обурює поета... Його кохання переростає у ненависть. Він сам з'являється у будинку Надії Забіли, де тоді мешкала Лукерія, між ними відбувається бурхлива розмова, яка завершується поетовим: «Так геть же від мене, а то я тебе задушу! І все верни! До нитки верни!» [4].

У жовтні - листопаді 1860 р. Тараса переслідує якась дріб'язковість – він пише листи до Забіли та Макарова, в яких наполегливо вимагає, щоб Лукерія повернула все, що він їй дарував.

Це сватання, як пише бібліограф поета О.Кониський, не тільки лишило тяжко-лихий слід на Тарасовому здоров'ї, а й прискорило кінець його віку. Нещасне сватання до Полусмак було останньою краплею отрути, що наближала кінець...

Про подальшу долю Лукерії Полусмак-Яковлевої написано достатню кількість розвідок та ще цікаву книгу З. Тарахан-Берези. Але це вже інша тема.

Підсумовуючи, лише зазначу, що завдяки Ликері ми маємо у спадок від Шевченка три прекрасні поезії та картину, на якій зображений той ідеал української дівчини, до якого прагнув поет і художник усе своє життя.

Література:

1. Сиротенко В. Последняя (Галатея Тараса Шевченко) <http://tricolor.org/europe/ukraine/ur/cult/sirotenko/galatea/>
2. Тургенєв І.С. Споминки про Шевченка. – В кн.: Спогади про Шевченка. – К., Держлітвидав України, 1958, С.427 – 430.
3. Ковтун Ю. Кохані жінки Шевченка: Тарасові музи. –К., Вид-во Україна, 2004. –206 с.
4. Чалий М. К. Життя і твори Тараса Шевченка: (звід матеріалів до його біограф.) / Михайло Чалий; пер., післям. та комент. В.Л.Смілянської. – К.: Веселка, 2011. – 263 с.
5. Кибальчич Н.М. Воспоминания о Т.Г. Шевченко (из рассказов моей матери). – «Киевская старина», 1890, т.28, №2, С.175 – 184.
6. Волкова А. «Чтобы каждый день видеться с дочерью, Тарас Шевченко стал давать ей уроки рисования» : Интервью. [http:// fakty.ua/159273-chtoby-kazhdyj –den-videtsya-s-docheryu...](http://fakty.ua/159273-chtoby-kazhdyj-den-videtsya-s-docheryu...)
7. Широцький К. Шевченкова наречена. – В кн.: Спогади про Шевченка. – К., Держлітвидав України, 1958, С.484 – 490.
8. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця / Юрій Івакін. – К.: Радянський письменник, 1986. – 350 с.
9. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12т./редкол. М.І.Жулинський та ін. – К.: Наук.думка, 2001. - т.2: Поезія 1847 -1861. – 784 с.